

УДК: 373.2-053.264.001.8:616.89-008.434.3

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ УСНОГО МОВЛЕННЯ ПРИ ДИЗАРТРИЯХ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Голуб А.В.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П. Драгоманова

У статті розглядається поняття усного мовлення, його структурні компоненти та зміст у психологічному, лінгвістичному, психолінгвістичному, нейропсихологічному та педагогічному аспектах.

В статье рассматривается понятие устной речи, ее структурные компоненты и содержание в психологическом, лингвистическом, психолингвистическом, нейропсихологическом и педагогическом аспектах.

The article deals with the concept of speech, its structural components and contents of the psychological, linguistic, psycholinguistic, neuropsychological, and pedagogical aspects.

Ключові слова: усне мовлення, мова, мовленнєва діяльність, структурний компонент, діагностична модель, рівні усного мовлення.

Ключевые слова: устная речь, язык, речевая деятельность, структурный компонент, диагностическая модель, уровни устной речи.

Key words: oral speech, language, speech activity, a structural component, a diagnostic model, the levels of speech.

Серед численної класифікації мовлення, як однієї з вищих психічних функцій людини, на види та функції виділяють його головні функції: комунікативну (функції повідомлення, спонукання до дії, індикативна, предикативна і т.д.) та інтелектуальну функції; найбільш значним поділом мовлення на види (серед них внутрішнє та зовнішнє мовлення, імпресивне та експресивне мовлення) є його розмежування на *усне* та *писемне* (читання та письмо) мовлення. Останні мовленнєві види є найбільш пізніми (молодими), як в історії розвитку людства (філогенезі), так і окремої людини.

Поняття усного мовлення розкривається філософами, культурологами, психологами, лінгвістами, психолінгвістами, нейропсихологами, нейролінгвістами, педагогами.

У філософії та культурології дане поняття, як правило, ототожнюється з поняттям мови або розвитком мовлення взагалі. Філософська та культурологічна думка мову (мовлення) людини розглядає в основному як форму спілкування, яка склалась історично в процесі матеріальної перетворювальної діяльності людини, пов'язує з її культурним надбанням (Ю. Солотін, Є. Соколов, Ю. Мілютін, Ю. Лотман та ін..) або з розвитком духовної сфери людини (Є. Кассіер, М. Монтессорі та ін..).

Безперечно, *усне мовлення* є прерогативою психологів, лінгвістів, психолінгвістів, нейропсихологів, нейролінгвістів та педагогів (дошкільних педагогів та логопедів).

У психології мовлення питання розвитку *усного мовлення* пов'язане в першу чергу з іменами видатних психологів світового значення – П. Блонського, Л. Виготського, О. Лурії, С. Рубінштейна, які у своїх працях дану проблему розглядали, в основному, у контексті розвитку пізнавальних процесів дітей. Саме психологи одні з найперших, хто став розглядати питання впливу середовища (духовного, культурного, генетичного, соціального) на особистісний психічний розвиток дитини, відповідно, і на розвиток усного мовлення (М. Басов, П. Блонський, Л. Виготський, О.Лурія, М. Монтессорі та ін..).

Лінгвістика (мовознавство) як наука про мову, наука порівняльного дослідження мов *усне мовлення* трактує в контексті вивчення проблеми мови та мовлення, яку вважають нині однією з найважливіших і найскладніших у сучасному мовознавстві. Дихотомія «мова-мовлення» напрямами сучасного мовознавства визначається чи не найбільшим досягненням лінгвістики 20 ст.

Психолінгвістика як самостійна наука, що вивчає психологічні і лінгвістичні аспекти мовленнєвої діяльності людини, соціальні й психологічні аспекти використання мови у процесах комунікації та індивідуальної мовленнєво-мисленнєвої діяльності, *усне мовлення* розглядає як форму організації мовленнєвого спілкування, як форму мовлення, відповідно, як *спосіб* здійснення мовленнєвої діяльності. У теоретичній концепції мовленнєвої діяльності М. Жинкіна – І. Зимньої *мовлення* як процес породження та сприйняття мовленнєвих висловлювань розглядається одночасно і як сукупність *способів* здійснення мовленнєвої діяльності. Думка того, хто говорить і пише, може бути по-різному сформульована за допомогою одних і тих же мовних засобів, тобто словника та

граматики даної мови. У зв'язку з цим у загальній структурі мовленнєвої діяльності поряд із засобами виділяють способи її здійснення – різні способи формування та формулювання думки. Їм відповідають різні форми організації мовленнєвого спілкування і, відповідно, різні форми мовлення. Таких форм три – зовнішнє усне, зовнішнє писемне та внутрішнє мовлення (О. Леоньєв, М. Жинкін, І.Зимня). Зовнішнє (усне та писемне) мовлення представляє собою зовнішній спосіб формування та формулювання думки та передачі інформації. Основними формами зовнішнього усного мовлення є діалогічне, монологічне та полілогічне (групове) мовлення.

Наука про мозкову організацію вищих психічних функцій людини – *нейропсихологія* - розглядає усне мовлення в контексті мозкової організації мовлення загалом. Завдяки дослідженням нейропсихологів встановлено, що мовлення має динамічну мозкову організацію, визначені конкретні зони, які здійснюють її різні сторони (О. Лурія, Є. Хомська, Т. Ахутіна, О. Винарська, Т. Глезерман, Р. Левіна, М. Бернштейн, П. Анохін, М. Жинкін, В.Шкловський та ін.). Усне мовлення нейропсихологами тлумачиться як тісний взаємозв'язок внутрішнього та зовнішнього мовлення, імпресивного усного (сприйняття та розуміння) та експресивного усного (відтворення) мовлення.

У сучасній логопедії усне мовлення, точніше його сформованість, розглядається як основа мовленнєвої готовності – одна із необхідних умов - дітей старшого дошкільного віку до навчання у школі. Під сформованістю усного мовлення розуміють готовність до використання одиниць мови й усвідомлення її знакової системи, що забезпечує спеціальні вміння з читання та письма (А. Богуш, М. Вашуленко, В. Гербова, Ю. Гільбух, Н. Гуткіна, Л. Дейниченко, З. Ленів, І. Марченко, Н. Пахомова, М. Шеремет та ін.). У зв'язку з цим діагностика рівня розвитку усного мовлення дитини у дошкільному віці, як правило, проводиться через дослідження кожного компоненту мовленнєвої системи (фонетико-фонематичних процесів, лексико-граматичної будови, зв'язного мовлення з його просодичним оформленням (О. Гвоздев) – стан сформованості експресивного мовлення; стан сформованості імпресивного мовлення (обсяг і якість пасивного словника, розуміння інструкцій, виражених фразою) та дослідження психоемоційних станів, що здійснює значний вплив на формування мовленнєво-комунікативної компетенції дітей дошкільного віку (Л. Виготський, О. Гопіченко, В. Кондратенко, С. Конопляста, Р. Левіна, Л.Лопатіна, С. Миронова, Н. Серебрякова, Є. Соботович, Л. Спірова, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.).

Таким чином, можна зробити акцент на наступному визначенні усного мовлення: — це форма мовленнєвої діяльності, яка включає розуміння мовлення, яке звучить, та здійснення мовленнєвих висловлювань у звуковій формі (говоріння). Усне мовлення може здійснюватися при безпосередньому контакті співрозмовників або може бути опосередковане технічними засобами (телефоном, скайпом і т. п.), якщо спілкування відбувається на значній відстані. Усне мовлення має складну структуру, яка відображає психологічний, лінгвістичний, психолінгвістичний, нейропсихологічний (нейролінгвістичний) та педагогічний аспекти.

Враховуючи тенденції сучасної світової та вітчизняної логопедії про якісну методологію, яка поєднує антропологічний, феноменологічний, герменевтичний, гендерний, психологічний та інші підходи при дослідженні певного явища (реальності) (М. Магнуссон), про мультидисциплінарний підхід дослідження у логопедії (С. Конопляста, В. Тарасун) ми надаємо перевагу комплексному підходу у вивченні проблеми порушення усного мовлення при дизартріях. Безперечно, усне мовлення слід розглядати як багаторівневий, складноорганізований процес, що дозволить здійснити не лише глибинний аналіз механізмів дефекту та його структури, але й визначити напрями корекції порушень усного мовлення при тяжких мовленнєвих вадах, зокрема при дизартріях. Структура дефекту при дизартрії включає вади звуковимови та просодичної сторони мовлення, які обумовлені органічним ураженням мовленнєворухових механізмів центральної та периферичної нервової системи (О. Архіпова, Л. Лопатіна, О. Правдіна-Винарська, Є. Серебрякова, Л. Позднякова, В. Тарасун та ін.). Зазначають основні клінічні ознаки дизартрії, як то: порушення м'язового тону у мовленнєвій мускулатурі; обмежена можливість мимовільних артикуляційних рухів через паралічі та парези м'язів артикуляційного апарату; порушення голосотворення та дихання.

Таким чином, структурні компоненти усного мовлення слід розглядати синтезовано, поєднуючи усі існуючі підходи тлумачення усного мовлення. Ми пропонуємо наступні структурні компоненти усного мовлення: 1) психологічний компонент; 2) лінгвістичний компонент; 3) психолінгвістичний компонент; 4) нейропсихологічний компонент; 5) педагогічний компонент.

Зміст психологічного компоненту розкриває взаємозв'язок розвитку усного мовлення, по-перше, з пізнавальною діяльністю дитини (її когнітивною сферою в цілому) (Л. Виготський, П. Блонський); по-друге, з провідним типом діяльності (Л. Виготський); по-третьє, з емоційно-особистісним станом (афективно-емоційною сферою або переживанням) (Л. Виготський); по-четверте, із середовищем – духовним, культурним, генетичним, соціальним (М. Басов, П. Блонський, Л. Виготський, О.Лурія, М. Монтессорі та ін.). Саме психологічний компонент дозволяє розглядати усне мовлення як новоутворення у сфері свідомості особистості, як нову психологічну функцію й якість (Л. Виготський) – це по-п'яте. Усі вище перераховані змістові психологічного компоненту усного мовлення переконують нас у необхідності здійснення психологічної схеми обстеження дитини

- складання психологічного анамнезу, який подається у контексті індивідуального («клінічного», глибинного) дослідження особистості дитини (Л. Виготський). Також психологічний компонент визначається, *по-шосте*, ситуацією мовленнєвого спілкування - ситуативністю, яка створює контекст, емоційно-виразні засоби (невербальні знаки мовленнєвої діяльності: жести, міміка, паузування, голосове інтонування) та залежність від мотиваційної сфери (С. Рубінштейн), що розглядається в *клінічній бесіді* логопсихологічної практики.

Зміст *лінгвістичного компоненту усного мовлення* орієнтований, *по-перше*, на застосування мовних одиниць у мовленні дитини («вертикальної» або рівневої будови мови), дослідження парадигматичної та синтагматичної системи мови («горизонтальної» або внутрішньої) у дітей з дизартріями; *по-друге*, на сприйняття тексту як форми комунікативної ситуації, а, значить, як форми усного мовлення (вербального твору) (Т. Ніколаєва, О. Лаптева, О. Селіванова, Ч. Пірс, М. Бахтін, Ю. Лотман), категорії якого розглядаються нами як критерії усного мовлення. Оскільки, *текстова категорія* – це ознака, яка притаманна усім текстам, тобто типологічна ознака тексту, а поняття «*критерій*» (від грец. *kriterion* – засіб для судження) є ознакою, на підставі якої оцінюється, визначається або класифікується певна якість і *критерій* є оцінкою характеристики сутності того чи іншого явища, процесу або поняття, він визнає не тільки норму, але виступає як ідеальний еталон найвищого рівня досліджуваного процесу або явища, то наш ризик співвіднести *текстові категорії* з *критеріями* (показниками) нормативного усного мовлення є виправданим. Незважаючи на відсутність єдиної дуки про склад текстових категорій та дискутування питання про основу класифікації цих категорій, ми виділяємо категорії, які визнаються і лінгвістами, і психолінгвістами: категорії *зв'язності*, *послідовності* та *логіко-смислової організації* тексту.

Оскільки *психолінгвістичний компонент* досліджує *усне мовлення* як форму організації мовленнєвого спілкування, як форму мовлення, відповідно, як *спосіб здійснення мовленнєвої діяльності*, то його змістом буде, *по-перше*, розгляд форм *зовнішнього усного мовлення*: *діалогічного, монологічного та полілогічного (групового)* як особливих видів реалізації мовленнєвої діяльності (О.Леоньєв, М.Жинкін, І.Зимня), *по-друге*, визнання *зовнішнього усного мовлення* як тексту, окремого речення – висловлювання - дозволяє виділити його суттєві *характеристики* (О. Лонт'єв, В. Глухов та ін.) та дослідити їх: *зв'язність* (смыслові зв'язки між частинами оповідання (*тексту*), логічні і граматичні зв'язки між реченнями, зв'язок між частинами (членами) речення і завершеність вираження думки того, хто говорить), *послідовність* (послідовність складних співвідрядних відносин – часових, просторових, причинно-наслідкових, якісних (Н.Єрастов, Т.Ладженська та ін.) і *логіко-смислова організація* висловлювання, яка представляє собою складну єдність; вона включає предметно-смыслову та логічну організацію (Н. Жинкін, І. Зимня та ін.), - які у лінгвістиці розглядаються як *категорії*; *по-третьє*, розгляд усного мовлення у контексті структурних одиниць мовленнєвої діяльності.

Зміст *нейропсихологічного структурного компоненту усного мовлення* розкриває *усне мовлення* в контексті мозкової організації мовлення загалом; досліджує *усне мовлення* як *динамічну мозкову організацію*, визначає конкретні зони, які здійснюють його різні сторони - досліджує зв'язок компоненту мовного коду з відповідним відділом головного мозку - відображає нейролінгвістичний підхід (О.Лурія, Є.Хомська, Т.Ахутіна, О.Винарська, Т.Глезерман, Р.Левіна, М.Бернштейн, П.Анохін, М.Жинкін, В.Шкловський, Т.Візель та ін.); тлумачить *усне мовлення* як тісний взаємозв'язок внутрішнього та зовнішнього мовлення, імпресивного усного (сприйняття та розуміння) та експресивного усного (відтворення) мовлення.

Змістом *педагогічного компоненту усного мовлення* є *освітнє середовище (освітній простір)*, у даному випадку створення якісних корекційно-логопедичних методик по подоланню порушеного усного мовлення у дітей з дизартріями (О. Архіпова, О. Винарська, Л. Белякова, Н. Волоскова та ін.).

Отже, у схемі дослідження усного мовлення у дітей старшого дошкільного віку з різними формами дизартрії ми пропонуємо відобразити усі структурні компоненти усного мовлення та їх змістові: *психологічний, лінгвістичний, психолінгвістичний, нейропсихологічний (нейролінгвістичний) та педагогічний*.

Виділена нами теорія структурних компонентів усного мовлення визначає принципово-необхідні засади діагностичної моделі дослідження стану усного мовлення у дітей дошкільного віку при дизартріях, яку ми пропонуємо здійснювати через дослідження *рівнів усного мовлення*: *психологічного, логопатологічного та логопедичного*, у яких відображені психологічні, лінгвістичні, психолінгвістичні, нейропсихологічні (нейролінгвістичні), педагогічні аспекти усного мовлення, яким відповідають його структурні компоненти.

Таким чином, логопатологічний рівень усного мовлення дітей старшого дошкільного віку з дизартріями передбачає обстеження *імпресивного усного мовлення* та *експресивного усного мовлення* у двох напрямках: перший напрям передбачає обстеження нейропсихологічного рівня усного мовлення з використанням методів експериментальних нейропсихологічних та нейролінгвістичних досліджень; другий напрям передбачає обстеження психолінгвістичного рівня усного мовлення з використанням методів експериментальних психолінгвістичних досліджень.

Отже, в основу дослідження структурних компонентів усного мовлення ми вкладаємо

мультидисциплінарний взаємозв'язок, що, на наш погляд, дозволить розглядати усне мовлення як багаторівневий, складноорганізований процес та здійснити не лише глибинний аналіз механізмів дефекту та його структури, але й визначити напрями корекції порушень усного мовлення при тяжких мовленнєвих вадах, зокрема при дизартріях у дітей старшого дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. – М., 1989.
2. Визель Т.Г. Основы нейропсихологии. – М., 2009.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. – Т.4: Детская психология // Под ред. Эльконина Б.Д.- М.: Педагогика, 1984.
4. Глухов В.П. Основы психолінгвістики. – М., 2008.
5. Зимняя И.А. Лингвостихология речевої діяльності. – М., 2001.
6. Леонтьев А.А. Психолінгвістическіє єдності і породження речевої висказування. – М., 1969.
7. Леонтьев А.А. Функції і форми речі // Основы теории речевої діяльності. – М., 1974.
7. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. Изд. 2-е. – М., 1969.

УДК 372.45: 376.36

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ ТА ЙОГО ПОРУШЕНЬ

Голуб Н.М

кандидат педагогічних наук, доцент
Інститут корекційної педагогіки і психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті розглядається науково-теоретичне підґрунтя досліджень писемного мовлення та його порушень: дислексії, дисграфії, дизорфографії.

В статье рассматриваются научно-теоретические основы изучения письменной речи и её нарушений: дислексии, дисграфии, дизорфографии.

The article examines the scientific and theoretical basis for the study of writing expression and its disorders: dyslexia, dysgraphia, dysorfoграфия.

Ключові слова: писемне мовлення, читання, письмо, дислексія, дисграфія, дизорфографія.

Ключевые слова: письменная речь, чтение, письмо, дислексия, дисграфия, дизорфография.

Key words: writing expression, reading, writing, dyslexia, dysgraphia, dysorfoграфия.

Проблема порушень писемного мовлення є однією з найбільш актуальних у теорії та практиці логопедії. Дослідження вказаної проблеми є складним і тривалим процесом наукових та методологічних пошуків, оскільки надзвичайно складним і різноаспектним є явище самого писемного мовлення, яке треба розглядати, враховуючи:

- соціально-культурні фактори:

- до писемного мовлення відносяться різні знакові системи, що склалися історично в процесі трудової, комунікативної та пізнавальної діяльності людей за потреби відображення у графічному вигляді усної форми мовлення; їхні структурні елементи впорядковані у відповідності до правил тієї або іншої мови, знаходяться у складній взаємодії; продуктом функціонування цих систем є сприймання та породження письмового вислову - тексту (Л.Блумфілд, І.Бодуен де Куртене, В. фон Гумбольдт, Л.Зіндер, О.Потебня, Ф. де Соссюр, Д.Ушаков, П.Фортунатов та ін.);

- писемне мовлення – феномен та продукт культури, що містить духовне багатство народів за увесь період їхньої «писемної» історії, через це постійно розвивається, змінюється, являючи собою певну систему практик у певному соціокультурному контексті (Е.Бенвеніст, В. фон Гумбольдт, Л.Виготський, Д.Дирингер, М.Йоргенсен, Ф.Кліке, О.Лурия, Є.Поліванов, Ф. де Соссюр, Л.Філіпс, Й.Фрідрих, Л.Щерба та ін.);

- писемне мовлення має поліфункціональний характер, йому притаманні комунікативна, індикативна та сигніфікативна (узагальнююча) функції, всі ці функції тісно пов'язані між собою (Л.Виготський, М.Жинкін, І.Зимня, О.М.Леонтьєв, О.О.Леонтьєв та ін.);

- розвиток суспільства відображається в інтенсивному розвитку писемного мовлення, ускладненні та диференціації його функціональних стилей (Т.Амірова, М.Бахтін, В.Віноградов, Г.Вінокур, Л.Ельмслев,